

Kırım Hanlığı'nda Kölelerin İstihdam Alanları (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)¹

Employment Area of Slaves in Crimean Khanate (Second Half of the 17th Century)

Zeynep ÖZDEM KÖSE*

Faruk SÖYLEMEZ**

Öz

Karadeniz'in kuzey sahasında yer alan Kırım Hanlığı 15.-18. yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti için önemli bir köle kaynağı durumunda olmuştur. Kırım; Rus, Ukrayn, Boşnak, Leh, Nemçe, Macar, Gürcü ve Çerkez kökenli kölelerin toplanma mahallidir. Hanlık bu köleleri ihraç ettiği gibi kendi sosyal ve ekonomik düzeni için hanlığın merkezi Bahçesaray ve diğer çeşitli şehirlerinde istihdam da etmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Bahçesaray'da köleler toplumun büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, bu kölelerin hanlık içinde istihdam edildiği alanlar incelenmiştir. Araştırma için Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu hanlık dönemini anlatan çeşitli kaynak eserler ile 17. yüzyılın ikinci yarısına ait Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri'ne öncelik verilmiştir. Sicillerdeki kölelerle ilgili dava örnekleri ve çeşitli tereke kayıtları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Kırım Hanlığı, İstihdam, Sicil.

Abstract

Crimean Khanate in northern area of Black Sea became the important slave source for Ottoman Empire between 15th and 18th centuries. Crimea is a location where Russian, Ukrainian, Bosnian, Polish, Nemce, Hungarian, Georgian and Circassian were getting together. As well as Khanate took this slaves, employed them in Bahçesaray, center of Khanate, and surround for own social and ecomical order. In the second half of the 17th century, slaves in Bahçeşehir consisted of the greater part of society.

In this study, the fields that slaves were employed in Khanate were examined. For the research, various source works that includes Khanate period when Crimea depended to Ottoman Empire and Crimean Khanate Kadi Records which belong to second half of 17th century were prioritized. Case samples in Records related to slaves and various legacy records were evaluated.

Keywords: Slavery, Crimean Khanate, Employment, Record.

Giriş

Hür olmayan kişiye esir, tutsak ya da köle denilmektedir. Her türlü girişimin insan gücüne dayandığı zamanlarda yaşamış bütün toplumlarda kölelere ve yaşanan bölgenin konumuna göre sürekli ve düzenli bir köle akışına rastlanılmıştır. Köle kaynağı; savaşlar, çeşitli akınlar ile ticaretinin yapıldığı esir pazarları olmuştur. Esir ticaretinin artışıyla birlikte kölelik, özellikle Afrika'dan, Kafkaslardan ve Kuzey steplerinden getirilip satılan kimseleri niteleyen bir kavram haline gelmiştir.¹ Ortaçağ İslam dünyasında ticari mallar nâtik (konuşur ve canlı) ve sâmit (konuşmaz ve cansız) olarak ikiye ayrılmış ve nâtik mal denilince köleler anlaşılmıştır. Kısaca, çeşitli hukuki statüsü belirlenmiş ola köle, sahibinin tasarrufunda alınıp satılabilen, hibe edilebilen, kiralanabilen, mirasa, tek ve müşterek mülkiyete konu olabilen emtiadandır (Sak, 1989, s. 176).

Kölelik ilk çağlardan beri neredeyse bütün toplumlarda görülmüştür. Eski Mısır ve Yakındoğu'da varlıkları bilinen köleler, genellikle savaş esirleri, komşu kabile ve topluluklardan kaçırılan insanlar, aileleri tarafından satılan çocuklar ile borçlarına karşılık köleliğe geçirilenlerden oluşmaktadır (Aydın, Hamidullah ve Engin, 2003, s. 237). Asurlular, Hintliler ve

¹ Bu çalışma yazarın "Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)" adlı doktora çalışmasından türetilmiştir.

* Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı, zeynepozdem@mu.edu.tr.

** Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fsoylemez@ksu.edu.tr.

¹ Köle kavramı ve köleliğe ilişkin uygulamalar hakkında genel bilgiler için bkz. M. Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, Nihat Engin, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Ankara 2003, s. 237-248.

Çinliler de köleliğe yabancı değildir. Eski Yunan ve Roma'da sayıları hayli fazla olan kölelerin kaynağı çoğunlukla savaşlarda elde edilen esirlerdir. Kölelik Orta Asya Türkleri ve cahiliye devri Arap topluluklarında da hayli yaygındır (Ekin, 2010, s. 25).

İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik olgusu Osmanlı Devleti'nde de İslam hukukunun ön gördüğü kurallar dahilinde devam ettirilmiştir. İslam hukukunun köleliğe getirdiği en önemli yenilik, kölelik kaynaklarını azaltması ve köle azat edilmesini teşvik etmesi sayesinde kısa süre zarfında azat edilen kölelerin hürler sınıfında yer alarak toplumla bütünleşmesini sağlaması olmuştur².

Karadeniz'in kuzey sahasına hakim, Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Hanlığı da bu kurallar dahilinde köleliği yaşatmıştır. Hanlığı bu konuda hususi kılan bulunduğu sahanın köle kaynağı durumunda olmasıdır. Kırım; Rus, Ukrayn, Boşnak, Leh, Nemçe, Macar, Gürcü ve Çerkez kökenli kölelerin toplanma mahallidir. Hanlığın ekonomik gelirinin büyük kısmını ihraç ettiği köleler oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu köleleri hanlığın ihtiyaç duyduğu sosyal ve ekonomik alanlarda istihdam etmiştir.

Bu çalışmada kölelerin istihdam edildiği bu alanlar siciller ışığında örneklerle anlatılacaktır. Böylece 17. yüzyılın Kırım'ında yaşayan kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki rolünün açığa çıkmasına katkıda bulunulacaktır. Yöntem olarak sicillerden örneklerle hareket edilmesinin nedeni hem kaynakların ana kaynak oluşudur hem de istatistiki verilerle konuyu anlatmak yerine, kölelerin hukuken bir meta da olsalar insan olma vasıflarını ön plana çıkararak, hayatın içinden örneklerle konunun daha iyi anlaşılabilmesini sağlamaktır.

Kölelerin İstihdam Edildiği Alanlar

Kırım Yarımadası coğrafi özellikleri ve iklimi açısından üretime elverişli bir bölgeydi. Kırım'ın güney ve iç kesimleri çeşitli akarsularla beslendiğinden bağlar ve bahçelerle çevriliydi. Yarımadanın kuzeyindeki bozkırlar ise hayvansal ürünler ve tahıl üretimi için çok elverişliydi. Bu coğrafya adeta İstanbul'un tahıl ambarı konumundaydı. Ayrıca kuzeyin hayvansal ürünleri de Osmanlı başkentine gönderiliyordu. Kırım'daki kabile aristokrasisi bu ihtiyaca cevap vermek için bozkırlarda hayvancılık yaptıkları gibi tarımla da uğraşıyorlardı. Üretim ise köle emeğine dayanmaktaydı (Yağcı, 2006, s. 22). Aynı zamanda Kırım Tatarları sürekli seferlerde, akınlarda olduklarından memleketlerinde, tarla ve bahçelerinde, evlerinde çalışacak kölelere fazlasıyla muhtaç durumdaydılar. Kırımlı esnaf, dükkanında yardımcı olarak kölelerinden istifade ediyor, onlarla anlaşmalar yaparak hür bir çırağın yapacağı işten daha fazla iş ve kalite sağlıyordu. Kırım esnafı dışında, ülke içinde ticaret yapan ya da dışarıya ticarete giden tüccar da kölelerinden faydalanıyordu. Kırım tüccarı yarımada içinde Karasubazar, Bahçesaray, Kefe, Gözleve, Taman, Kerç; Karadeniz bölgesinde Akkirman, Kuşan, İsmail, Çerkezlerin yaşadığı bölge ile Kırım ve Karadeniz sahili dışında İstanbul, Tokat, Erzurum, Halep ve Musul arasında mekik dokuyordu. Kısacası şehirlerde üretim ve ticaret yapan, büyük ve çeşitli çarşı, pazar ve hanlar kurmuş olan, bozkırlarda tarım ve hayvancılıkla uğraşan, sürekli ekip biçen ve daima akınlara giden hareketli Kırım halkı için köleler vazgeçilmez bir unsurdu. Bu nedenle ekonomik gücü olan herkes köle satın almakta, bu köleleri tarım, hayvancılık, zanaat, ticaret, değirmencilik ve çeşitli ev işlerinde istihdam etmekteydi.

² Y. Hakan Erdem, İslam hukukunun getirdiği yenilikle Doğu ve Batı dünyasının köleliğe bakışını açıklarken Batı'daki kölelik sistemin kapalı, Doğu'dakinin ise açık olduğunu ifade etmiştir. Kapalı sistemde amaç köleliğin nesiller boyu devam ettirilmesi iken açık sistemde hedef buna engel olmak ve kısa sürede kölelerin hürler sınıfına katılarak toplumla bütünleşmelerini sağlamaktır. Açık kölelik, sistemi devam ettirmek için sürekli ve düzenli bir şekilde yeni köleler getirilmektedir. Sistemi devam ettirmek için gerekli doğal sonuç da sürekli ve düzenli bir şekilde yeni kölelerin getirilmesidir. Bkz. Y. Hakan Erdem, "Mağdurlar Vadisi Osmanlı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *Virgöl*, S. 93 (Mart), İstanbul 2006, s. 14-15.

Evliya Çelebi 17. yüzyılın ikinci yarısında (1666-1667) Kırım'a yaptığı ziyareti sırasında Kırım'da hayli kabarık bir köle nüfusundan bahisle çok fazla köle olduğuna vurgu yapmaktadır (Evliya Çelebi, 2003, s. 229). Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre yine bu tarihte Kırım'da yüz bin kadar asker taifesi vardı. Hanlar sefere çıkacak olduklarında yetmiş-seksen bini hanla sefere gidiyorlardı. Altı yüz bin olarak belirlenen kazak köleler de serbestçe dağlarda, tarlalarda geziyorlardı. Evliya Çelebi bunların hepsinin Müslüman olmadığını, nasıl böyle serbestçe dolaşıp da firar etmediklerini merak etmişti. Aslında bütün Kırım askeri han ile sefere gittiklerinde, Kırım'ın bütün Nogay ve Badrak karıları Kırım'da atlanıp bellerine kılıç ve sadak bağlayıp kazaklarıyla beraber bağlara, dağlara ve tarlalara gidip ziraat ediyorlar ve ehilleri seferden geldiklerinde hazır mahsul buluyorlardı (Evliya Çelebi, 2003, s. 16). Kısacası Kırım'ın erkekleri seferde olduğunda onların işlerine köleleri bakıyordu. İsteselerdi bütün Kırım askeri seferde iken toplu bir şekilde firar etmek için çabalayabilirlerdi. Ancak bu yönde herhangi bir teşebbüsün olmayışı buna lüzum görmeyecek kadar rahat yaşadıklarının da göstergesi olsa gerekti.

Köleler erkek ve kadın oluşlarına göre güçlerinin yeteceği ve becerebildikleri alanlarda istihdam olunuyorlardı. Dolayısıyla dükkanda çırak olmak, ticaret yapmak, evlerin ya da konakların koruyuculuğunu üstlenmek, tarlada, bağda çalışmak, değirmencilik yapmak daha çok erkek kölelerin; evlerde hizmetçi olmak, çocuk bakıcılığı yapmak, dükkanda, çarşıda, pazarda, tarlada ya da değirmende kadınların yapabileceği ufak-tefek işleri üstlenmek kadın kölelerin istihdam alanını oluşturmaktaydı.

1578 yılında iki kez Kırım'a elçi olarak gönderilen, Polonya Kralı Stefan Batoriy'in elçisi, Polonya asilzadesi Martin Bronevskiy dokuz aylık bir süre zarfında burada gördüklerini kaleme almıştı. Bronevskiy, Macar, Rus ve Moldovan milletinden olan kölelerin tarla işlediğini, tezek hazırladığını, kuyu kazdığını ve sürüleri otlattığını not etmişti (Bronevskiy, 1970, s. 47-48).

Hanlığın 1769'daki Ukrayna seferinde akıncı birlikleri sürüler ve tutsaklarla orduya katılmışlardı (Baron De Tott, 1976, s. 207).

Hayvancılık (Çobanlık-Yılkıcılık)

Çobanlık sicillerde çok sık karşılaşılan istihdam alanlarından biridir. Hayvan sahibi olan kişilerin hemen hemen hepsinin terekisinde çobana rastlanılmıştır. Bunların köle olduğu, kişilere ait mal dökümü anlamına gelen terekelerde *Rüstem nam çoban*, *Kenan nam çoban* şeklinde altlarına değerlerinin de yazılarak kaydedilmiş olmalarından anlaşılmaktadır. Özellikle köylerde hayvancılık yoğun olarak yapılıyordu. Mirzaların hayvan sürüleri vardı. Bunlar koyun, keçi, sığır, dana, öküz ve atlardan oluşuyordu. Bu hayvanların bakımı için çobana ihtiyaç duyuluyordu. Hatta atların özel bakıcıları vardı. Onlara da yılkıcı denilmekteydi. Örneğin Sivritaş Karyesi'nde sakin Mehmet Ali Ağa'nın köleleri sayılırken çobanın haricinde *yılkıcı köle* ayriyeten belirtilmişti.

Mehmet Ali Ağa varlıklı biriydi. Evleri, bağları, bahçeleri, tarlaları; 15'i erkek, 12'si kadın, 3'ü çocuktan oluşan toplam otuz kölesi vardı. Bunlar içerisinde iki çoban bulunuyordu. Çünkü atları, aygırları, öküzleri, yetmiş oğlaklı yüz yetmiş adet keçisi mevcuttu. Çobanlardan birinin adı Dilaver'di. İki çoban da 90 guruş değerindeydi. Köleler içerisinde papuccu Dilaver'in değeri 120 guruş olarak belirtilmişti. Diğerleri de 50, 60, 30, 45 guruş arasında seyrediyordu. Mehmet Ali Ağa'nın köleleri içerisinde çobanların değerinin yüksek olduğu görülmek-

tedir. Yılkıcının değeri de 60 guruştı. İstihdam alanı doğrudan belirtilen bir diğer köle bahçeci Rıdvan'dı. Onun da değeri 75 guruştı³.

Çobanlar arasında en çok kullanılan isimler Dilaver, Rüstem, Rıdvan ve Kenan'dı. Bunların haricinde Ahmet, Devletgeldi, Cankul, Hüseyin, Muzaffer, Yakup, Nasuh isimleriyle de karşılaşılmıştır⁴. Bu durum elbette ki çobanlarda sadece bu isimlerin kullanıldığı anlamına gelmemektedir.

Cennethan binti Canbik'in orta boylu, koyun gözlü, bıyıklı, kumral sakallı, düz burunlu, Boğdan asıllı, Devletgeldi bin Abdullah isminde Müslüman bir çobanı vardı. Onunla mükatebe anlaşması yapmıştı. Bu anlaşmaya göre çoban, üç yüz koyun verdiği takdirde azat olacaktı. 270 koyun vermiş ve 30 koyunu kalmıştı. Bu durumda bi'l-fiil azattı (KŞS, 4, s. 72b/3). Kölelerle mükatebe anlaşması yapılırken kölenin istihdam edildiği alana dikkat edilmekteydi. Devletgeldi bin Abdullah bir çoban olduğu için ondan koyun talep edilmişti. Başka bir mükatebe anlaşmasında da Rıdvan adlı kazak, bin koyunlu bir çobana yardımcı olacaktı. (KŞS, 9, s. 46a/3). Salacık'tan Ömer Çelebi bin Hacı Ali'nin de alçak boylu, sakallı, gök gözlü, yüzünde benekleri olan, Müslüman bir çoban gulamı vardı. Kenan bin Abdullah adlı bu çoban bir yıl boyunca Ömer Çelebi'nin koyunlarını gütmüş ve ona yirmi altın nakit vermişti. Ömer Çelebi bu çalışkan çobanını Allah rızası için azat etmişti (KŞS, 4, s. 73b/2).

Bazan talihsizlikler ya da kötü hadiseler de yaşanıyordu. Örneğin Nasuh bin Abdullah adlı mükateb çobanın başına gelenler bunlardan biriydi. Haksız yere darp edilmiş, bıçaklanmış ve başı yarılmıştı. Diyetini almak için kadıya müracaat etmişti. Neyse ki suçlular tespit edilmiş ve gereğinin yapılması noktasında karar alınmıştı (KŞS, 10, s. 115a/1). Hüseyin bin Abdullah ise ihanetle suçlanıyordu. Kendisine açılan davada şöyle konuşmaya başlamıştı: “Çoban idim, mezburanın (Devlet Gazi ve Zülkadir'in) koyunlarını güder idim”. Hiyanet etmediğine dair yemin ediyor ve kurtuluyordu (halâsı kayd) (KŞS, 3b, s. 27a/3). Cankul bin Abdullah isimli Müslüman çoban da mağdur bir durumdaydı. Sahibi Kutlugazi vefat ettikten sonra varisi olan oğlu onu sahiplenmeye çalışıyordu. Halbuki o efendisi tarafından vefatından kırk gün evvel azat edilmişti. Kadı huzurunda bunu tasdik edince hürriyetine tamamen kavuşmuştu (KŞS, 3b, s. 24a/2). Boğdan isimli mükateb çoban ise suçluydu. Nur Mehmet bin Yahşi Sait'in bir gözü kör bir boz atı vardı, onu kaybetmişti. Nur Mehmet'in ve şahitlerin iddiasına göre Boğdan adlı çoban, atı çalıp binip gitmişti. Çobanın tazminiyle yani sebep olduğu zararı ödemesiyle hükm olunmuştu (KŞS, 15, s. 69a/1).

İslam anlayışı hakim olduktan sonra Müslüman toplumlarda köleye bakışın farklılaştığı, İslamın asırlardır topluma mal olmuş köleliği kaldırmasa da azalması için her türlü fırsat değerlendirildiği bilinmektedir. Azat etmeyi teşvik ve azat olanların toplumla uyumunu sağlama buna güzel bir örnektir. Köle sahibi köleye ilişkin haklardan dolayı köleden daha çetin şartlara uymak zorundaydı. Örneğin köleye iyi muamele etmeli, ona evladı gibi bakmalıydı. Ancak köle de hukuken efendisinin malı durumundaydı. Efendisinden izinsiz bir şey yapamaz, kitabet uygulaması hariç mal-mülk edinemezdi. Kazandıkları efendisi içindi. Ama efendisi de onu yedirir, içirir ve giydirirdi. Onunla tıpkı evladı gibi ilgilenirdi. İşte bu davada efendisinden izinsiz işler çeviren bir çoban köle ile bu yaptıklarına karşılık onu tıpkı yaramaz evlat gibi hayırsız diye nitelendiren bir efendi ile karşılaşılmaktadır. Mustafa bin Mehmet, Ahmet bin Mehmet Halife'ye dava açmıştı. Dava konusu on beş adet koyundu. Mesele ise Mustafa'nın anlatımıyla şöyle gelişmişti: “Yakub nam hayırsız gulam benden otuz beş koyun

³ Mehmet Ali Ağa, Kırım'da çok ender rastlanılan bir şeklide iki evlilik yapmıştı. İsmihan ve Melekşah adlarında iki zevcesi, üç de oğlu vardı. Mehmet Ali Ağa'nın terekesi için bkz. KŞS, 22, s. 62a, 63a/2-b.

⁴KŞS, 10, s. 115a/1, 18b/2; 9, s. 46a/3; 3b, s. 27a/3, 24a/2; 4, s. 72b/3, 54a, 35a/2 gibi örnekleri artırmak mümkündür.

alub benim haberim olmadan varub işbu Ahmed ile ortak olub bunun onbeş koyununu dahi itlaf idüb benim müllk-i koyunlarımı işbu Ahmed'e virmiş. Hâlâ koyunlarımı bunun yedinde buldum, taleb iderim". Bu beyanın ardından mahkeme Ahmet'e sorduğunda, koyunun senin olduğunu bilmem, bana kendi koyunum deyu verdi, diye cevap verince Mustafa'dan şahit istenmişti. Şahitler, Yakup'un işbu Ahmet'e virdiği koyunu bilürüz, işbu Mustafa'nın mülk-i hâlisidir, diye ifade vermiş ve yemin etmişlerdi. Şehadetleri kabul edilmiş ve dava bu şekilde kaydedilmişti (KŞS, 4, s. 54a/4). Sicillerdeki diğer dava örneklerinden hareketle Ahmet'in onbeş koyunu Mustafa'ya vermek zorunda olduğunu çıkarmak mümkündür. Ancak köleye başka bir ceza uygulanmış mıdır bilinmez. Muhtemelen sahibi tarafından işlerini sadakatle yapması noktasında cezalandırılmış olunmalıydı.

Sicillerde sadece bir davada kadın bir çobana rastlanılmıştır. Burada *raiye-i bakar olan cariye* ifadesi geçmektedir. Yani sığır çobanlığı yapan bir cariyeden bahsedilmektedir. Hanlık köylerinden birinde yaşayan Hacı Arslan Mirza'nın cariyesi olan bu çoban, Hacı Arslan Mirza'nın ifadesine göre, sebepsiz yere (*bi-vech*) Kara Ahmet ve Abdulğani tarafından darp edilmiş ve bu darp nedeniyle de ölmüştü. Onlar bu durumu inkar ediyorlardı. Hacı Arslan'ın iki şahidi vardı ve şöyle demişlerdi: "*İşbu Hacı Mirza'nın raiye-i bakar olan cariyesini naime iken kamçı ile darp edip kaldırdık diye mezburan Kara Ahmet ve Abdulğani'nin ikrarına şahitleriz. Kamçı ile hangi azasına darbını bilmeyiz, işitmedik ve ol darbından ne lazım geldiğini bilmeyiz*". Ancak kadını bu şahitlerin şahitliklerini kabul etmemiş ve bahsi geçen iki kişi hâlas olmuş yani kurtulmuştu (KŞS, 22, s. 58a/1). Anlaşılan deliller ve ifadeler yetersizdi. Çoban kızın kim tarafından öldürüldüğü meçhul kalmıştı.

Bağda-Bahçede Çalışmak ya da Tarla İşçiliği

Kırım; bağları, bahçeleri, bostanları, yemişleri, tarlaları, suları ve kuzeyde bozkırları bol bir coğrafya olduğu için bu toprakları işleyecek insan gücüne ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç büyük oranda kölelerle karşılanıyordu. Beylerin ve mirzaların topraklarını çoğunlukla köleler işliyordu. Romen tarihçilerinden İon İ. Nistor'un Tatarlar hakkında şunları yazdığı belirtilmiştir:

Tatarlar yüzyıllar boyunca Moldova'ya ve Polonya'ya yaptıkları ani akınlar sırasında aldıkları esirleri kendi ülkelerine götürüp tarlalarında çalıştırmışlar ve bir kısmını Yakınoğu'nun esir pazarlarında satmışlardır. Hele 1475 tarihinde Osmanlı Türkleri ile yaptıkları himaye ve ittifak anlaşmasından sonra daha da kuvvetlenen ve cesaretlenen Tatarlar, akıl ve hayallerinden çıkaramadıkları Moldova'nın zenginliklerinden yararlanmayı kendileri için gaye edinmişlerdir. Polonyalıların Karadeniz'e inmek için yaptıkları saldırıları, Kazakların yağma maksadıyla Moldova'ya yönelttikleri akınları durdurma hususunda Osmanlılara en etkin yardımcıları Tatarlar sağlamışlardır. (Ülküsal, 1980, s. 37)

Sicillerdeki davalardan birinde Avaz bin Murat, Kaplan isimli bir şahsı dava etmişti. Dava konusu kaçmayı alışkanlık haline getirmiş bir abd-i âbıktı. Avaz söze şöyle başlamıştı: "*Dört aydır benim İvan nam abd-i âbıkımı istihdâm idüb istediğimde vermiyor, taleb iderim*". Kendisinden sorulduğunda Kaplan da şöyle ifade vermişti: "*Orağa gönderdim, hizmetinden kaçtı*". Bunun üzerine, hem suçlu hem güçlü bir edayla hareket eden Kaplan zımâniyle emr olunmuştu. Yani kölenin değeri neyse onu Avaz'a ödeyecekti. Aynı zamanda kölenin değerinin ne olduğunun belirlenmesi adına kıymetin ısbata tevkif olunmuştu. Burada orağa göndermek ifadesinin tarlada çalışmak olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır (KŞS, 4, s. 38a/3). Gözlevli Murtaza'nın Nehr-i Elma yakınlarındaki bir köyde toprağı vardı. On altı yıl önce kölesi kazak Yanuş ile bir anlaşma yapmıştı. Yanuş, bu toprağı üzüm çubuklarıyla doldurduktan sonra, onu azat edecekti (KŞS, 22, s. 50a/1, 51b/7).

Terekelerde çoban kazak, değirmenci kazak gibi bahçeci kazak ifadesine de sıklıkla rastlanılmıştır. Bunlar bahçe işleriyle uğraşan kölelerdir. Örneğin Topal Ali'nin 37, 5 guruş

değerinde böyle bir kazağı vardı (KŞS, 22, s. 37a). Yukarıda da belirtildiği gibi Sivritaş Karyesi'nden Mehmet Ali Ağa'nın da 75 guruş değerinde bahçeci Rıdvan diye kayıtlı bir kölesi vardı (KŞS, 22, s. 61a/1). Esengeldi bin Abdullah, İvan isimli kazağı için, üç gün kütük kazsın, dördüncü gün azat olsun, diye şart koşmuştu (KŞS, 13, s. 5b/2). Demek ki kütük kazmak zor bir işti. Aydın isimli zımmi de Pavli adındaki Macar kazağını, sekiz bin dip bağı yetiştirmek üzere mükateb eylemişti (KŞS, 15, s. 53a/2). Kastedilen şey üzüm bağı olsa gerekti ve zor bir işti. Dikkat edileceği üzere bu zor işler için kazak kölelerden istifade ediliyordu.

Mirza Mehmet Bik, kölelerinden birine bir mezrasını, yedi yıllık tasarruf hakkıyla ödünç olarak vermişti. Böylece bu arazi âtil kalmayacaktı. O da hür olan oğlu Asitab bin Abdullah'a ödünç olarak vermişti. Aradan zaman geçmiş, Asitab da babası da ölmüştü. Mezranın tasarruf hakkı bitmişti; ancak burası Asitab'ın küçük çocuklarında görünüyordu. Mirza Mehmet Bik'in oğlu Şahtimur Mirza, küçük çocukların valideleri Arslan Bike binti Bikkul hatundan bu mezrayı talep etmek zorunda kalmıştı ve bu durumun şahitleri de vardı (KŞS, 4, s. 45a/4). Burada görüldüğü üzere işletilmek üzere mezraa bir köleye belli bir seneliğine ödünç olarak verilmişti.

Perviz bin Abdullah da İlyas veledi Evrahim'in kölesiydi. Efendisi onunla senede yirmi beş filori vermek üzere mükatebe yapmıştı; ancak daha sonra Perviz bunu ödemekten aciz olduğunu beyan edince onu Fahu'l-âyân Selim Şah Bik'e satmıştı. Yeni efendisi de onunla hizmete dayalı bir mükatebe anlaşmasına varmıştı: Selim Şah Bik'in hudutlarını belirttiği çayırını tamir etmek üzere azat olacaktı (KŞS, 3a, s. 59b/1).

Esnaf Çıracılığı

Kırım esnafı bol bir memleketti. Çörekçi-börekçi, habbaz (ekmekçi), saka, bozacı (maksımacı), meyhaneci, kahveci, çorbacı, kebabçı, bakkal, elmacı, attar, tütüncü (dühancı) kasap, kazancı, kalaycı, eskici, çilingir, demirci, bakırcı, yaycı, seyyaf, tüfenkçi, lüleci, nalçacı, kürekçi, çömlekçi, keresteci, sandıkçı, kayıkçı, sarrac, debbağ, sahtiyancı, keçeci, sıvacı, boyacı, safrancı, mumcu, sabuncu, kuyumcu, terzi (heyyat), düğmeci, çıkırıkçı, çizmeci, ayakkabıcı (haffaf, papuççu), kalpakçı, kürkçü, bezzaz, hallac (pamuk işleyen), kazzaz (ipek işleyen), dellal, berber, arabacı bunlar arasındaydı. Kaynağını tasavvufa dayalı fütüvvetten alan esnaf teşekkülleri ve mesleklerini icra ettikleri yerler 17. yüzyıldan itibaren lonca olarak adlandırılmaktaydı (Kal'a, 2003, s. 211). Buna göre herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış, mal ve hizmet üreten her esnaf ve tacirin bir loncası⁵ teşekkül etmişti. Bunlar Acem Tâifesi, Kazancıyân, Bezzâziyân gibi adlarla anılıyordu.

Bu zanaatkarlar ve imalatçılar kaliteli ürün ortaya çıkarmak ve nitelikli işçi yetiştirmek üzere köleleri istihdam ediyorlardı. Köle iş gücünün hür iş gücü karşısındaki üstün yanları yeterince açıktı. Köleler, özgür olmadıkları için efendilerinin talimatlarını özgür bir çırağa göre daha özenle yerine getirmek zorundaydılar. Aynı zamanda köle sahipleri, azat yöntemlerinden mükatebe sözleşmesi sayesinde kölenin işi isteksiz yapmasının da önüne geçmekte ve köle işgücünün hür işgücüne göre daha üretken olmasını sağlamaktaydı. Mükatebe anlaşması ile eksiksiz bir eğitimden geçmiş işçiler olarak azatlılar ya nitelikli işçi olarak çalışmaya devam ediyor ya da kendi işlerini kuruyorlardı (Erdem, 2013, s. 31).

Kırım sicillerindeki çeşitli dava örneklerinde ve terekelerde esnaf köle kayıtları geçmektedir. Örneğin eski Kilercibaşı Hüseyin Ağa'nın, orta boylu, kumral sakallı, bıyıklı, beyaz benizli, koyun gözlü, Boğdan asıllı Müslüman kölesi Ahmet bin Abdullah berber kazak diye

⁵ 17.-18. yüzyıllara ait kadı sicillerinden hareketle Osmanlı loncalarını Kudüs örneğiyle anlatan detaylı bir çalışma için bkz. Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Çev. Nurettin Elhüseyni-Zekeriya Kurşun, İstanbul 2003. Ayrıca bkz. Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000.

kayıtlıydı (KŞS, 9, s. 50a/1). Yine başka bir yerde berberde çalışan iki kazaktan bahsedilmekteydi. Bunlar Füdur (?) ile onun kiraladığı İvan isimli kazaktı. Füdur (?)'un işleri çok yoğun olmalıydı ki kendisine yardımcı olması amacıyla başka birisinin kölesini, aylığı bir altına kiralamıştı. Tabii ki ayda bir vereceği altın İvan'ın efendisine aitti. Aradan beş ay geçmiş, Füdur (?), toplam üç altın ödemişti. Efendinin iki altın alacağı vardı. Bu nedenle kadıya müracaat etmişti. Füdur (?), İvan'ın yanında üç ay durduğunu, sonra kendisinden gittiğini beyan etmişti; fakat şahitler böyle söylemiyorlardı. Füdur (?)'un minvâl-i muharrer üzere icareye tuttuğuna ve beş ay işbu kazak işbu Füdur (?) ile berberde olduğuna bizler şahidiz, diyorlardı. Bu durumda Füdur (?) kalan iki altını da ödemek zorundaydı (KŞS, 9, s. 56b/1).

Kürkçülük yapan köleler vardı. Bunlar da çoğunlukla *kürkçü kazak* diye kaydedilmişti. Şahin adlı kürkçü ustası talihsiz ve üzücü bir olay yaşamıştı. Fährü'l-ayan Hacı Hüseyin Bölükbaşı'nın Bahçesaray'daki dükkanını kiralamış olan Şahin ustanın yanında çalışan kürkçü kazak, dükkanda, kendi kuşağı ile asılı bir halde bulunmuştu. Azasından çıkan bir kan ya da taze bıçak yarası (*cirahat*) olmadığı tespit edilmişti. Anlaşılan o ki bu bir intihar vakasıydı (KŞS, 10, s. 79b/3).

Haffaf Ustası Ramazan'ın yanında çalıştırdığı çıraklardan biri Rus asıllı, Müslüman köle Şahbaz'dı. Onu tedbir yöntemi ile azat edeceğini şu şekilde belirtmişti: "*İşbu evsaf ile mevsuf olan Şahbaz nam oğlanım kendim vefatımdan kırk gün mukaddem azattır*". Ramazan Usta kölesi için *oğlanım* ifadesini kullanmıştı (KŞS, 16, s. 69b/1).

Belgelerde özellikle değirmenci kazak ifadesi çok sık geçmektedir (KŞS, 13, s. 9b). Buradan değirmencilik işinin köleler için önemli bir istihdam alanı olduğunu çıkarmak mümkündür. Bu iş için özellikle de kuvvetli kazaklar tercih ediliyordu. Çünkü değirmencilik kuvvet ve ustalık gerektiren bir işti. Diğer alanlarda olduğu gibi bu zanaat da nesilden nesile aktarılmasını isteniyordu. Buna güzel bir örnek Habibe Bikeç adlı hatunun yaptığıydı. Habibe Bikeç, Kaytas adlı değirmenci kazağını azat etmeden önce onunla bir anlaşma yapmıştı ve o da bunu kabul etmişti. Habibe azat şartını şöyle açıklamıştı: "*İşbu Kaytas, Hürmüz nam ve Mevlüt nam küçük karındaşlarına değirmencilik talim eylesin. Mezburan Hürmüz ve Mevlüt değirmen bina etmeğe ve değirmen ustalığına kadir olduğu vakitte işbu Kaytas azat olsun*" (KŞS, 21, s. 26b/6). Ayrıca buradan değirmenci kazakların, işlerinin ustası haline geldikleri ve azat olduktan sonra da kendi işlerini kurabilecek bir konuma ulaştıkları anlaşılmaktadır.

Değirmenci kazaklar adeta değirmenle bütünleşmişlerdi ki değirmenle birlikte anılıyorlar ve değirmenle birlikte satılıyor, hibe ya da vakfediliyorlardı. Örneğin bir mescit için vakfedilen bir çayırdan ve vakfedilen mallardan şöyle bahsediliyordu: "...*işbu hudut ile mahdut olan çayırı değirmeni ile ve kazağı ve cümle âlâtı ile karyede kendim bina ettiğim mescide vakf olsun...*" Görüldüğü üzere vakfedilen çayır, üzerindeki değirmeni ve değirmene ait parçaları –ki köle de buna dahildi- ile birlikte anılıyordu (KŞS, 13, s. 59a/3, 59b/1). Murat Mirza; üç göz değirmenini, değirmen yanında olan bahçe ve etrafında yer alan hudutları belli çayırılık yerini, Peder nam kazak, Kutlıkız nam cariye, Kahraman nam düge⁶ ve Mahidevran

⁶ Genç bekar kız anlamına gelen düge kelimesi, daha önce Kırım'ın Karasubazar şehri üzerine yapılan iki çalışmada da döke olarak belirtilmiştir. Kırım sicilleri üzerine yapılan diğer çalışmalara bakıldığında faklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bir doktora çalışmasında bu kelime düke (devge) şeklinde vermiştir. Sicillerin transkripsiyonu ile ilgili iki çalışmada ise bu kelime bazı yerlerde düge, bazı yerlerde ise düke olarak belirtilmiş ve bu nedenle tam bir bütünlük sağlanamamıştır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise bu kelime devke, devge ve defke şeklinde verilmiştir. Evliya, Tatar dilindeki bazı kelimelerin ne anlama geldiğini açıklarken bu kelimenin kız anlamına geldiğini belirtmiştir. Anadolu'da kadınlar ata benzetildiği gibi genç kızlar da düge ve kısrağa benzetilmektedir. Gençliği geçmiş kadın kölelere yaşlanmış dişi koyun anlamına gelen marya denildiği gibi, genç ve doğurmamış inek anlamına gelen düge kelimesi de genç kız durumundaki köleler için kullanılmıştır. Tüm bunlar dikkate alındığında bu çalışmada varılan sonuç köleler için de genç kız anlamına gelen bu kelimenin düge olarak okunmasının daha doğru olacağıdır. Bkz. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*

nam kız olmak üzere dört kölesini de vakf edip mülkünden ihraç etmişti. Aynı belgede bu sayılan mülkleri kasten şu ifade yer alıyordu: “*Arz-ı mahdûd ile değirmen-i merkûme cemîan levâzım ve levâhıkıyla ..*” Burada değirmende yer alan kazan vs. alet edavat kastedildiği gibi, yukarıda adları geçen ve bir daha zikredilmeyen, muhtemelen burada istihdam edilmiş olan köleler de kastediliyordu. Burada doğrudan değirmenci kazak ya da değirmenci köle ifadesi geçmese de bu köleler değirmenle birlikte vakfedildiğine göre değirmene vâkıf kişiler olmaydılar (KŞS, 22, s. 75b/3). Merhum Cennetmekan Kırım Giray Sultan Hazretleri ailesinden merhume İsmihan’ın vasiyeti bir türbe ve kurbunda bir mekteb bina edilmesiydi. İnşa edilecek bu müesseselerden mektep için üç göz değirmenini, bir değirmenci kazağı zevcesi ve iki evladıyla vakfetmişti. Bu vakfa vakfedilen değirmenci kazak ve ailesinin değirmenle bütünleşmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır (KŞS, 4, s. 64a/3). Sicivut Karyesi’nden merhum Murtaza Bik de hayatta iken, üç değirmenini, bahçesi, değirmen kazanı ve değirmenci kazağıyla birlikte küçük oğlu Can Mirza’ya hibe etmişti (KŞS, 22, s. 57b/3).

Bunlardan başka terekelerde kayıtlı olan papuccu çura⁷, habbaz çura gibi ifadeler diğer esnaf çırağı çeşidine örnektir (KŞS, 22, s. 71b/4; 15, s. 47b/3). Örneğin Şaban Akay, Kenan isimli habbaz çurasıyla 170 guruşluk bir mükatebe anlaşması yapmıştı. Yetmiş guruşunu almış geriye yüz guruşu kalmıştı (KŞS, 15, s. 47b/3). Bunu da ödedikten sonra Kenan azat olacak ve belki de kendi ekmekçi dükkanını açma fırsatını elde edecekti.

Arabacılık ya da yol hizmeti de esnaf teşekkülleri içerisinde yer alıyordu. Bu işler için özellikle atlar kullanılıyordu. Kırım’da en bol bulunan hayvan atı. Arap, Tatar, Kafkas ve diğer Asya cinsleri atlar mevcuttu. Bunlar güzel, süratli ve orta büyüklükteydiler (Bronevskiy, 1970, s. 56). İbn Battûta bu bölgede kendi ülkesindeki koyun sürüsü gibi at sürüsü olduğundan bahsederken yetiştirilenlerden çoğunun Hindistan’a gönderildiğini, her at kervanının altı binden az ya da çok attan oluştuğunu, her tüccarın 200 civarında atı bulunup, her 50 at için bir sürücü tuttuklarını yazmaktaydı (İbn Battûta, 2004, s. 470). Makbul cinsten olmayanları veya binmedikleri atları arabaya koşmakta ve yük taşımada kullanmaktaydılar (Bronevskiy, 1970, s. 56-57). Örneğin Arap atları bu işe uygundu. Kafkas atlarını daha çok savaşlarda kullanıyorlardı (Baron De Tott, 1976, s. 193). Ancak yük taşımada atların dışında öküzlerden de istifade ediliyordu (Bronevskiy, 1970, s. 57).

At ya da arabasına sahip olmayanlar herhangi bir işleri için ya da bir yerden bir yere gidip gelmek için bunları arabacı esnafından kiralyıyorlardı. Bazan de bir ahababından emaneten alıp geri teslim ediyorlardı. Örneğin Kefeli Sarkiz veledi Sefer, Karasu’dan Kerç’e gitmek için Arabacı Kırkor veledi Avenes’ten iki at kiralamıştı. Üç defa gidip gelecekti. O günün tarifesiyle bir gidiş geliş uygulanan tarife 4 altındı (KŞS, 25, s. 109b/6). Bazan belirlenen sürenin aşılması ya da kiralanın hayvana zarar gelmesi gibi aksilikler de yaşanıyordu. Kaluk (?) adlı zımmi Akmesic’e gidip gelmeğe iki günlüğüne 100 akçe ücret ile bir alaşa kiralamıştı. Ancak altı gün geçtikten sonra dönebilmişti. 50 akçe daha ödemek zorunda kalmıştı (KŞS, 33, s. 37b/2). Yafi (?) adlı şahıs da on üç günlüğüne kiralandığı bargiri on beş gün sonra gözünü kör etmiş bir halde getirmişti (KŞS, 33, s. 35b/3) ! Karasu’nun Cami-i Kebir Mahallesi’nden Mûşa veledi Deli İsak adlı Yahudi, Acem Mahallesi’nden Seyyid Abdulveli bin Sey-

(17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar), Ankara 2010, s. 88, 90, 102; Nuri Kavak, “Kırım’ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şeriyeye Sicillerine Göre)”, Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 220-221; Ömer Bıyık, “Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)”, Doktora Tezi, Ege Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 92-93; Dilek Çelik, “67 A 90 Nolu Ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s. 154, 211, 221, 241, 244; Fırat Yaşa, “67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal Ve Ekonomik Hayat”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2014, s. 14, 26, 102, 112, 117 ; Evliya Çelebi, *age*, VII, s. 244; Evliya Çelebi, *age*, VIII, s. 15.

⁷ Çura, erkek köleler için kullanılan bir tabirdir. Çora diye de ifade edilebilmektedir.

yid Hacı'dan Subaşı'na (Karasubaşı denilen yer olmalı) diye bir alaşasını 30 akçeye kiralamıştı. Fakat başka bir köye gitmiş ve dönüp gelirken atın ayağı kırılmış ve gezecek hali kalmamıştı. Seyyid Abdulveli bu atı zamanında üç altına (360 akçe) satın almıştı. Muslihûn tavassutuyla Mûşa'nın zarar karşılığında 300 akçe ödemesine karar kılınarak sulh olunmuştu (KŞS, 25, s. 29b/5).

Bu arabacılık faaliyetini yürüten esnaf içerisinde görev yapan, mal sahibine yardımcı olan köleler mevcuttu. Örneğin Bahçesaray'dan Recep, Akmescit'e bir at kiraya vermişti. Abdullah adlı kazağı onu alıp getirecekti. Recep'in ifadesine göre, Abdullah adlı kazağı onu alıp gelirken atın üzerine binmiş ve onu vurup helak eylemişti. Abdullah ise atın üzerine binmediğine ve onu helak edici bir şey yapmadığına dair yemin etmiş ve halas olmuştu (KŞS, 13, s. 26a/2). Orta boylu, kumral kaşlı, koyun gözlü, Gürcü asıllı, İvan adlı kazakla sahibinin vasisi şöyle bir anlaşma yapmıştı: İvan altı sene hizmete tabi olacaktı. Vasi Mehmet Ali'ye ve dolayısıyla küçük efendisine her sene on altı altın bir guruş ödeyecekti. Bu altı senede toplam yüz altın demektir. Tabii bu parayı kazanması için mükatebe anlaşması gereğince İvan'a bir istihdam alanı oluşturmak gerekiyordu. Mehmet Ali bunun için bu kazağın eline iki öküz ile bir araba vermişti (KŞS, 10, s. 114b/1).⁸

Bunların haricinde hamamlarda, erkek ve kadın bölümüne göre, dellaklık ve dellakelik yapan erkek ve kadın köleler vardı. Bunlar hamamda müşterileri yıkayıp keseleyen kimselerdi (Devellioğlu, 2008, s. 173). Mahallelerdeki halk hamamlarında⁹ çalıştıkları gibi, mirzaların ya da beylerin saraylarındaki özel hamamlarda da istihdam ediliyorlardı. Örneğin Kutluşah Mirza'nın bunlardan sadece birine örnektir. Şirin Köyü sakinlerinden bir Şirin mirzası olan Kutluşah Mirza'nın kışlada, bahçelerle çevrili biri beş yüz guruş değerinde iki sarayı, arazileri, bahçesiyle birlikte altı göz değirmeni ve buralarda istihdam olunmuş bahçeci, değirmenci, çoban, kilerci ile birlikte Abıhayat ve Handan adlarında iki dellake kölesi vardı (KŞS, 22, s. 66a).¹⁰

Yukarıda görüldüğü üzere köleler berber, habbaz, kürkçü, papuccu, değirmenci, kilerci, dellak, dellake, arabacı, kürekçi, demirci, sabancı, çörekçi gibi daha da çeşitlendirilmesi mümkün çeşitli esnaf teşekküllerinde istihdam edilmekteydiler. Genel olarak da bu kölelerle mükatebe anlaşması yapılmaktaydı. Bu sayede azat olduktan sonra kendi işlerini kurma imkan ve becerisine de sahip oluyor ve bu şekilde toplumdaki hür insanlar arasında yerlerini alıyorlardı.

Ticari İşler

Kırımlı tüccarlar ve Kırım'a ticaret amacıyla dışarıdan gelenler ticaret işlerinde ya da kurdukları ortaklıklarda kölelerinden istifade ediyorlardı. Kırımlı tüccarlar başka diyarlara ticarete gittiklerinde buradaki işlerini kölelerine emanet edebiliyorlardı.

Kırım'a dışarıdan gelenlerin biri, müste'men Keryal (?) veledi Yorgi'ydi. Yanında kazak köleleri vardı ve anlaşılan onlarla mükatebe anlaşması yapmıştı. Çünkü burada serbestçe ekmeğini kazanmanın peşine düşmüşlerdi. Örneğin bunlardan Yorgi adlı kazak, bir müddet

⁸ Daha 14. yüzyılda iki ya da daha fazla at, öküz ya da deve ile çekilen dört tekerlekli arabaların üstlerinin keçe ya da çadır bezinden örtülü, kafesli pencerelere sahip bir tarzda, uzun yolculuklara dayanıklı olduğunu İbn Battuta'dan öğrenmek mümkündür. Bkz. Battuta, *age*, s. 465.

⁹ Örneğin Bahçesaray'da meşhur iki büyük hamam vardı. Bunlardan biri Mehmed Giray Han tarafından yaptırılmış olan Hamam-ı Kebir; diğeri Sahib Giray Han tarafından yaptırılmış Hamam-ı Atik'ti. Bkz. KŞS, 21, s. 85b/4, 84a/6; 22, s. 39a/4.

¹⁰ Kutluşah Mirza'nın bir eşi, dört oğlu ve üç kızı vardı. Kutluşah Mirza hayatta iken kızlarından biri kaybolmuştu. Daha sonra Rumeli'de bulundu ve babasının mirasından o da payını alma hakkını elde etti Bkz. KŞS, 22, s. 65b/2.

başka bir tacirin yanında ücretli işçi olarak çalışmış ve hatta alacak-verecek davaları dahi gündeme gelmişti. Öyle ki Yorgi, efendisi Keryal (?)'e borçlanmış ve borcunu ödeyemediği için hapse bile girmişti. Onun durumunu izah için Eski Yeniçeri Serdari Sefer Beşe ve Ramazan Odabaşı kadıya kadar gitmişler; Yorgi'nin bir bezirgân yanında gezen ve eline ancak nafaka ve kisvesine yetecek miktarda para geçen bir köle olduğunu, üstelik şimdi hâlâ ağası olan bezirgânın Öteyaka (Anadolu)'da olması sebebiyle bir akçeye ve bir habbeye kâdir olmadığını yani iflas etmiş bir halde bulunduğunu açıklamışlardı (KŞS, 25, s. 106b/5, 107a/7, 107a/8, 107b/2). Yine muhtemelen mükateb bir köle olan, Rus asıllı, Hacı Yusuf bin Abdullah isimli gulam, Osmancık Kazası'ndan ticaret yoluyla Gözleve'ye gelmiş ve burada ikamet etmeye başlamıştı. Ancak bir müddet sonra burada vefat etmişti. Bunun üzerine varisi olup olmadığı araştırıldığında, Osmancık Kazası kalesi muhafızlarından Hacı Veli ibn Dizdar Hacı Ali'nin kölesi olduğu tespit edilmişti (KŞS, 10, s. 43b). Anlaşılan Dizdar Hacı Ali, bu kölesiyle mükatebe yapmış ve onu Kırım'a ticarete yollamıştı.

Vilayet-i Anadolu'da Bolu Sancağı'nın Safranborlusu Kasabası'nın Çeşme Mahallesi'nden Mehmet Efendi ibn İlyas Efendi Vilayet-i Kırım'a *bi-tariki't-ticâret dâhil olmuştu* yani Kırım'a ticaret maksadıyla gelmişti. Mehmet Efendi'nin yanında, Anadolu'dan gelirken mi getirdiği yoksa Kırım'dan mı satın aldığı bilinmeyen bir de kölesi (*abd-i memlûkû*) vardı. Dilaver isimli bu köle Kırım'dayken Akmescit Kasabası'nda vefat etmişti. Yanında para vs. bir takım emtia da mevcuttu. Ancak sahipsiz sanılan bu kölenin malları merhum Kırım Giray Sultan tarafından beytül mâle zabt ve kabz olunmuştu. Bu arada Sultan Kırım Giray vefat etmişti. Mehmet Efendi'nin varisleri olan küçük yetimlerinden, onların vasisi yoluyla, dava açılmış ve bu mallar istenmişti. Dilaver'in Mehmet Efendi'nin kölesi olduğuna dair şahitler dinlenildikten sonra gereği yapılmıştı (KŞS, 4, s. 45a/3).

Bu örneklerden Anadolu'dan Kırım'a ticarete gelindiği, kölelerin bu işlemlerde yardımcı eleman olarak kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca sahipsiz insanların terekelerinin nasıl değerlendirildiği konusunda da bilgi sahibi olunmaktadır¹¹. Ölen kölenin mallarının da sahibine geçtiği net bir şekilde görülmektedir. Çünkü ticaret yapan köle, efendisi adına çalışıyordu.

Hizmetçilik

Ev işlerinde kadınlara yardımcı olan köleler vardı. Örneğin Ayşe binti Abdurrahman adlı kadının *câriye-i hâdimesi* (kadın hizmetçi) bunlardan biriydi. Zevci Ahmet Seyyit'in malından infak için mahkemeye müracaat etmiş ve şöyle demişti: "*Zevcim Ahmed Seyyid malından kendim ile câriye-i hâdimeme infak muradımdır*". Bunun üzerine mahkemeden günlük dokuzar akçe takdir olunmuştu (KŞS, 4, s. 30b/1). Görüldüğü üzere evin hizmetçisi durumundaki cariye için de günlük nafaka bağlanmıştı. Çünkü o da Ayşe ile birlikte oturuyordu. Ayşe ona yediğinden yediriyor, giydiğinden giydirmeye çalışıyordu. Üstelik kocasının yokluğunda bu cariye ona can yoldaşlığı da yapıyordu.

Kadınlar kocalarının yanlarında olmadıkları durumlarda bu şekilde mahkemeye müracaat edip sonra geri ödemek kaydıyla, nafaka talep edebiliyorlardı. Muhtemelen Ayşe'nin kocası ya sefere gitmiş, ya başka yere ticarete çıkmış ya da kaybolmuştu. Bu gibi nedenlerle ve epey müddet kocasından haber alamayan kadınlar böyle bir yola müracaat etmek zorunda kalıyorlardı. Örneğin bunlardan bir başkası Karasu'nun Sadık Efendi Mahallesi'nden Nasrani Naz Bike idi. Kocası kendisini terk edip gideli yedi yıl olmuştu. Nafaka ve kisveye ihtiyacı

¹¹Mirascısı olmayan herkesin malı devlet hazinesine aktarılıyordu. Örneğin başka bir şehirden *alâ tariki't-ticaret Vilâyet-i Kırım'a dahil olub* belde-i Bahçesaray'da mord olan bir zimminin malı (50 guruş) Bahçesaray'da beytülmal tarafından zabt olunmuştu. Daha sonra mirascısı olarak validesinin çıkması üzerine beş guruş öşür olarak alındıktan sonra 45 guruş ona teslim edilmişti. Bkz. KŞS, 4, s. 48b/1.

olduğundan, kıbel-i şer' den kifayet miktarı akçe karz ve takdir olunmasını istiyordu. Günlüğü altı akçe olarak tespit edilmişti (KŞS, 47, s. 38b/3). Hatta bu nedenle boşanma talebinde bulunan kadınlar bile vardı. Örneğin yine Karasu'nun Şeyh Recep Efendi Mahallesi'nden Mahbube adlı hatun her defasında onu bırakıp giden kocasından yana muzdarip olduğu için en sonunda kadıya müracaat etmek zorunda kalmıştı. “*Ya beni boşasın yahut beni bırakıp gitmesin*”, diyordu. Kocasını onu bir daha bırakıp kaçarsa iradesi kendi elinde olacaktı (KŞS, 33, s. 80a/3). Bu gibi örnekleri artırmak mümkündür.

Hizmetçi köle deyince kadın köle akla gelmektedir; ancak ev işlerinde özellikle bağlı-bahçeli büyük evlerin avlu ya da bahçe işlerinde erkek kölelerden de istifade ediliyordu. Örneğin Caniş Mirza'nın Devletgeldi isimli kölesi bunlardan biriydi. Üstelik bu köle, taşınmalı su sisteminin olduğu bu yüzyıllarda, yine suya gönderildiği bir gün firar eylemişti. Daha sonra bulunacak ve sahibine teslim edilecekti (KŞS, 4, s. 25a/4, 25b/3).

18. yüzyıl başında İstanbul'a gelen, İngiliz asilzadesi ve diplomat eşi Lady Montagu o dönemin yönetenler kesimindeki evlere konuk olmuştu. Genel anlamda Kırım'daki mirzaların evlerinde bulunan hizmetçi kadınların da evlerde misafirlere hizmet babında aynı tarz işler yaptıklarını görebilmek açısından örnek olabileceği düşüncesiyle onun İstanbul'daki gözlemleri aşağıda belirtilmiştir. Montagu şunları söylüyordu:

Yemekten sonra kahve ve buhur verildi. Bu, gösterilen saygıyı ifade edermiş. İki cariye diz çöküp saçlarına, elbiselerime ve mendilime kokular serptiler. Bir müddet sonra hanımları onlara gitar çalmalarını ve oynamalarını emretti. Emri hemen yerine getirdiler. Hanımefendi onları oyuna pek fazla alıştırmadığı için acemi olduklarını söyleyerek özür diledi. (Lady Montagu, s. 77)

Başka bir evde gördükleri de şunlardı:

Örgülü saçları topuklarına kadar inen, iki sıra halinde dizilmiş cariyeler, odanın içinde su perilesini andıran, minderin alt başına dizilmiş yirmi kadar genç cariye, bunların içerisinde gitara benzer çalgılarla gayet içli havalar çalıp türkü söyleyenler, oynayanlar, oyun bittikten sonra odaya girip ellerindeki gümüş buhurdanla havayı anber, sarı sabır vs. kokuyla donatan dört sarışın cariye vb. (Lady Montagu, ss. 78-81)

Yine Montagu Sultan Mustafa'nın kızkardeşi Hafize Sultan'ı ziyareti sırasında gördüklerini şöyle anlatıyordu:

Bahçede gezinmemizi istediği zaman cariyeler hemen bir kakum kaplı kıymetli bir kürk getirdiler...Otuzaya yakın cariye vardı. İçlerinden on tanesi seçme idi. Bunların en büyüğü yedi yaşında idi. Bu küçük kız çocuklarının hepsi de çok güzel giyinmişlerdi. Sultanı eğlendirenler bunlardır herhalde. Kendisine oldukça pahalıya mal oluyorlar. Bu yaşta bir kızı yüz İngiliz lirasından aşağıya alamaz. Kıvrık saçlarını hep çiçekten yapılmış çelenklerle süslemişlerdi. Bunlar onların başlıkları. Sırmalı kumaştan elbiseler giymişler. Diz çökerek sultana kahve ikram ediyorlar, elini yıkaması için su getiriyorlar. Yaşlı cariyelerin başlıca görevleri arasında bu küçük kızların yetiştirilmesi ve nakış öğrenmesi var. Hanımlarına öz evlatları gibi büyük bir titizlikle hizmet etmeleri gerekiyor. (Lady Montagu, ss. 114-115)

Beyoğlu'nun o günkü portresini çizerken de o günden önemli ipuçları veriyordu:

Sonunda hiçbir dili öğrenemeyeceğim. Bulduğum yer Babil Kulesi'ne benziyor. Beyoğlu'nda Türkçe, Rumca, Yahudice, Ermenice, Arapça, Acemce, Rusça, İslavca, Ulahça, Almanca, Felemenkce, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Macarca konuşuluyor. Bu da beni bir hayli sıkıyor. Subaylar Arap, oda hizmeti yapan kızlar Rus, uşaklarım İngiliz, Fransız, Alman, çocuğumun süt ninesi Ermeni, yarım düzine de Rum hizmetçim var...Üç dört yaşında çocuklardan bile İtalyanca, Fransızca, Rumca, Türkçe ve Rusça konuşanlar var. Sütineler ekseriya Moskof olduğu için Rusçayı öğretiyorlar. Bütün bunlara inanamazsınız; ama hakikat. Memlekette en fazla dikkat çeken şey de bence budur. Fransızca ve İtalyancayı yarım yamalak konuşup da kendilerini dâhi zanneden İngiliz kadınları bunları görürlerse kahrolurlar. (Lady Montagu, s. 121)

Çocuk Bakıcılığı

Bu işte istihdam edilen köleler kadınlardı. Örneğin Devlet adlı hatun, Nasta adlı cariye-yi seferde şehit düşen kocasından gelen yetmiş altın ganimet malının bir kısmı ile üç küçük çocuğunun bakımına yardım etmesi için satın almıştı. Hatta kızını evlendirirken de bu cariyeyi ona yardımcı olması adına kızıyla göndermişti (KŞS, 25, s. 114b/3).

Annesini kaybetmiş küçük çocukların bakımında da kölelerden istifade ediliyordu. Örneğin Bahçesaray'ın Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Hacı Kurt'un küçük oğlu Salih bunlardan biriydi. Salih önce annesini ardından da babasını kaybetmişti. Babasından ona bir cariyeye miras kalmıştı. Salih küçük yaşta olduğu için Mehmet Efendi bin Ali adlı kişi onun vasisi olarak tayin edilmişti. Vasi küçük çocuğun mallarının tasarrufundan da sorumluydu. Neticede köle de hukuki olarak bir mal konumundaydı. Salih'e ve cariyesine, vasi elinde olan maldan nafaka olarak günlük beşer sîm-i hânî belirlenmişti. Bu cariyeye, annesiz ve babasız kalmış bu çocuğun yeme, içme gibi gündelik ihtiyaçları ve bakımında ona yardımcı olacaktı (KŞS, 8, s. 8b/4).

Ümmüveledlik (İstilad Olma Durumu)

Sicillerde efendileriyle cinsel münasebette bulunan cariyeleri tanımlayan bazı terimler geçmektedir. Bunlar istifraş, istilad ve odalık terimleridir. Aslında üçü de hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Bu terimlerin sözlük anlamlarına bakılacak olunursa; istifraş, yatağa alma, beraber yatma, cinsel münasebette bulunma, odalık alma ve odalık yapma anlamlarını taşırken istilad, çocuk isteme ve doğurtma demektir (Devellioğlu, 2008, ss. 456-459). Odalık da istifraş edilen, yani yatak hizmetinde kullanılan cariyeye, şeklinde tanımlanmıştır (Sertoğlu, 1986, s. 240).

Erkek efendiler, bekar ve kendi cariyesi olmak kaydıyla, cariyeleriyle cinsel münasebette bulunabiliyorlardı. Eğer böyle bir durumda cariyeye çocuk doğurursa ümmüveled statüsüne yükseliyordu. Bu statü efendisi öldüğü zaman onu doğrudan özgür kılıyordu. Doğan çocuk ise doğuştan hür kabul ediliyordu. Efendi, mükateb cariyesini istifraş edemezdi. Çünkü mükateb köleler yarı azatlı sayılıyorlardı (Aydın vd., 2003, ss. 239-243). Efendileriyle yaptıkları anlaşmanın içeriğine göre belirli bir süre onlara hizmet ettikten sonra özgürlüklerine kavuşuyorlardı.

Cariyeleriyle istifraş yolunu tercih eden efendilere ve dolayısıyla ümmüveledlik durumuna belgelerde sıklıkla rastlanılmıştır. Örneğin Arslan Ağa, cariyesi ile istifraş münasebetinde bulunanlardan biriydi. Hatta böyle bir münasebet yaşadığı iki cariyesi vardı. Her iki cariyesinden de çocuk dünyaya gelmişti. Topal Kutlu adlı cariyesinden Şahgazi ve Mustafa isminde iki oğlu; Şemsimah'tan da Saime adında bir kız çocuğu olmuştu. Arslan Ağa vefat ettikten sonra varislerden biri onları sahiplenmeye kalkınca, kadıya müracaat ederek şahitler eşliğinde, Arslan Ağa'nın çocukları olduklarını ispat etmişlerdi. İspatları Arslan Ağa'nın hayatta ve kemal-i akılda iken onları yanına çağırıp söyledikleri idi: "*Şahgazi ve Mustafa sulbi oğlumdur, cariyeye-i memlukemden mütevellitlerdir ve Saime binti sulbiyemdir. Memlukem Şemsimah'tan mütevellidedir*" (KŞS, 22, s. 83b/2). Böyle bir ilişkinin kölelerin hürriyeti açısından olumlu bir yanı vardı. Arslan Ağa'nın vefatıyla Topal Kutlu ve Şemsimah cariyeler özgürlüğüne kavuşurken Şahgazi, Mustafa ve Saime doğuştan hür kabul ediliyorlardı.

Gülizman binti Abdullah da merhum Hacı Mustafa'nın ümmüveledi idi. Efendisi Hacı Mustafa'dan Mehmet isminde bir çocuk dünyaya getirmiş ve ümmüveled statüsüne kavuşmuştu. Dolayısıyla Mehmet doğuştan hür bir çocukken efendisinin vefatından sonra Gülizman da özgürlüğüne kavuşmuştu. Ancak çok geçmeden küçük oğlu Mehmet de vefat etmişti. Bunun üzerine babasından çocuğa düşen mirastan belli bir miktarını almaya hak kazanmıştı

(KŞS, 4, s. 49b/3-4). İslam Mirza ibn İlyas Ağa ise Mahidevran adındaki odalık cariyesini başka bir cariyesi ile birlikte Allah rızası için azat etmişti (KŞS, 22, s. 96b/3).

Hür erkekler kendi cariyeleriyle evlenemiyorlardı. Başkalarının cariyeleriyle ise kendi cariyeleriyle olduğu gibi cinsel münasebette bulunamazlardı. Başkalarının cariyeleriyle, efendilerinin iznini aldıktan sonra evlenebiliyorlardı. Böyle bir durumda da cariyeden çocuk doğarsa köle statüsünde dünyaya gelmiş oluyordu. Çünkü anne köle konumunda idi ve kölelik statüsü anneden devam etmekteydi (Aydın vd., 2003, s. 240). Ancak bu durum şöyle değişebilirdi: Hür erkek başkasının cariyesini satın alır, onu azat ettikten sonra onunla evlenirse doğan çocuk da doğrudan hür sayılırdı. Ya da efendi konumundaki kişi kendi cariyesini azat edip onunla evlenirse de aynı sonuç ortaya çıkardı. Aslında her iki durumda da efendi, kendi cariyesini azat etmiş ve onunla evlenmiş oluyordu. Bu tarz uygulamalar vardı. Örneğin böyle bir uygulamayı yaşatanlardan biri Vasil adlı zımmi idi. Uzun boylu, ak yüzlü, kara kaşlı, kara gözlü, Rus asıllı bir gayrimüslim cariyeyi başka birinden yetmiş altına satın almış, onu azat etmiş ve sonra da onunla nikâhlanmıştı. Böylece bu Rus kız hem bir eş sahibi olmuş hem de hürriyetini elde etmişti (KŞS, 10, s. 10a/3, b/1). Çocukları da dünyaya gelirse hür olacaklardı. Abdulkerim Çelebi de Belkıs adlı kölesini önce azat etmiş, sonra onunla evlenmişti (KŞS, 21, s. 65a/7).

Kadın efendilere gelince, hukuken hür bir kadın kendi rızası ile erkek bir köle ile evlenebilirdi. Ama kadın efendinin kendi kölesi ile cinsel münasebeti yasaktı (Aydın vd., 2003, s. 240). Kadın efendilerin kendi kölesi ya da herhangi bir köleyle evlenmeyi tercih ettiği bir örneğe ise belgelerde rastlanılmamıştır. Hatta kayıtlardan birinde bir köleyle evli olmanın verdiği durumdan rahatsız olunması örneğiyle karşılaşmıştır. Devlet Tarhan adlı kadın, nasıl olduğu bilinmez; ama evlendiği kişi hakkında yeterince bilgi sahibi olamadan evlenmiş olmalıydı ki boşanmak zorunda kalmıştı. Kadı huzurunda verdiği ifadeye göre, zevcesi Ali'ye bir köle olduğunu bilmeden varmıştı ve haklarından feragat ederek ondan ayrılıyordu (KŞS, 33, s. 76b/2).

Bazı hür erkeklerin, eşlerinin olan cariyelerle istifraş yoluna giderek aslında zinaya teşebbüs etmiş olduklarına da rastlanılmıştır. Örneğin bunlardan biri Hüseyin bin Hasan adlı şahıstır. Hüseyin bin Hasan vaktiyle zevcesi için ve zevcesinin parasıyla ona Nasta adında bir cariyeye satın almıştı. Ancak sonradan onu kendisine odalık edip evlat doğurtup onu zevcesine vermemişti. Bu durumu kendi içlerinde çözemedikleri ve iş içinden çıkılmaz bir hal aldığı için Hüseyin'in zevcesi kadıya müracaat etmiş ve olanları bir bir anlatmıştı. Ancak Hüseyin o cariyeyi eşi için değil kendisi için satın aldığı, eşine bir miktar borcu olduğunu, bir kısmını ödediğini ve kalanını da ödeyeceğini, belirtiyordu. Adeta zevcesinin bu davayı borç için açmış olduğunu söylemeye çalışıyordu. Ancak zevcesi bu cariyenin, kendi parasıyla kendisi için alındığını tekrarlıyordu. Üstelik şahitleri de vardı. Bu durumda Hüseyin'in yalan söylediği ortaya çıkmıştı (KŞS, 9, s. 72a/1, 73b/3). Anlaşılan o ki Hüseyin karısı için aldığı bu cariyeye göz koymuş, zinaya bulaşmış, üstelik bu ilişkiden bir de çocuk dünyaya gelmişti. Ve bu işin sonu boşanmaya kadar gitmişti. Hüseyin bin Hasan davayı açarak, nafakasından fariğ olmak ve bana dört altın vermek üzere benden boş olsun, diyordu. Zevcesi ise karşılığında, eğer cariyeden, evden ve ev metaindan dava etmezse, diye şart koşarak boşanmayı kabul ediyordu. Hüseyin bu şartları kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu şartlar dahilinde, aralarındaki eski bütün davalardan vaz geçerek boşanıyorlardı (KŞS, 9, s. 72a/2).

Tataroğlu Ahmet Ağa da Nesli Bike ile evliydi. Muzaffer Ağa'dan iki esir satın alıp getirip zevcesine vermişti (*ikbaz ve teslim eyler*). Sonraki yıllarda Nesli Bike ile ayrılmışlar ve bu ayrılıktan sonra, bir köle ile ilgili olarak mahkemenin yolunu tutmuşlardı. Nesli Bike'nin sahip olduğu kölelerden biri olan Gülnaz adlı cariyeye-i memlukenin Ahmet Ağa'dan bir oğlu dünyaya gelmişti: Sefer Gazi. Bu, belgede Sefer Gazi'nin ağzıyla şöyle anlatılıyordu: “*Vali-*

dem Gülnaz, Ahmed Ağa'nın cariyeye-i memlukesi idi. İstilad edüb (çocuk istemek) beni doğurdu". Ahmet Ağa da Sefer Gazi'nin kendi oğlu olduğunu iddia ediyordu. Bu durumda Gülnaz da ümmüveled oluyordu. Ancak şahitler eşliğinde teyit edilen durum biraz farklıydı: Gülnaz, Sefer Gazi doğmadan önce Nesli Bike'ye hibe edilmişti. Dolayısıyla Nesli Bike'nin mülküydü ve ümmüveled olamazdı. Sefer Gazi de Ahmet Ağa'nın zinadan meydana gelmiş oğluydu; ancak o da -annesinin Nesli Bike'nin kölesi olmasından dolayı- Nesli Bike'nin kölesiydi. Çünkü Ahmet Ağa'nın kendisinin olmayan bir cariyeyele münasebetinden dünyaya gelmişti (KŞS, 4, s. 57a/2). Gülnaz'ın ümmüveled, Sefer Gazi'nin de hür bir insan olabilmesi için Nesli Bike'nin bu ilişkiyi kabul etmiş ve bunun karşılığı ne ise onu istemiş olması gerekirdi. Ancak davadan böyle bir sonuç çıkmamaktadır. Bu durumda eski kocası Ahmet Ağa ve cariyesi Gülnaz zina suçunu işlemiş oluyordular.

Eldeki bazı örneklerde kocalardan bazılarının, eşlerinin izni olmak şartıyla, eşlerinin bekar cariyeleriyle münasebet kurdukları anlaşılmaktadır. Ömer Seyyit Ağa bu örneklerden biridir. Ömer Seyyit, Gülüm Bikeç adlı bir kadınla evliydi ve Gülüm Bikeç'in bir cariyesi vardı. Ömer Seyyit Ağa, Gülüm Bikeç'in izniyle bu cariyeyi istilad etmiş ve bu istilattan bir çocuk dünyaya gelmişti: Hamza Seyyit. Hamza Seyyit nesep davası açarak Ömer Seyyit oğlu olduğunu kadı huzurunda tasdik ettirmişti. Ömer Seyyit'in kendisine, oğlum, dediğini ve yaşananları Gülüm Bikeç'in tasdik ettiğini söylemişti. Hamza Seyyit'in bu nesebi tasdik ettirmesinin çok önemli bir nedeni vardı: Hür bir insan olarak dünyaya gelmişti ve özgürlüğüne gölge düşsün istemiyordu (KŞS, 22, s. 76a/1). Karasu'nun Şor Mahallesi'nde yaşayan dört çocuk sahibi İmam Hacı Yahya ile karısı Ziyade arasında da böyle bir durum yaşanmıştı. Ziyade, Kutlukız adlı cariyesini kendi eliyle kocasına vermişti. Bu cariyeye efendisinden bir çocuk dünyaya getirmişti ve artık ümmüveleddi. Bir nevi müdebbire olarak da düşünülebilir. Çünkü Kutlukız, Hacı Yahya ölene kadar hür sayılmamaktaydı. Recep adı konulan çocuk, doğuştan özgür durumdaydı; ancak Recep'i de ileride farklı şeyler beklemekteydi. Büyümüş delikanlı çağına gelmişti ve bu sıralarda Ziyade de vefat etmişti. Onun terekesinde, onun mülkü (gulam) olarak gösterilmesi üzerine, Recep mahkemeye müracaat etmişti. Annesi Kutlukız Recep'e hamileyken mahallede meydana gelenleri şahitlerle anlatarak özgür olduğunu ispatlamak zorunda kalacaktı. Vaktiyle mahalle halkı durumu yanlış anlamışlar ve "İmam Hacı Yahya zevcesinin câriyesine varub zinâ eylemiş. Zânî imamın bize imâmeti lazım değildir!" diyerek azlini istemişlerdi. Durumun Ziyade ve Hacı Yahya tarafından anlatılması üzerine teskin olmuşlardı. İşte o günlere şahit olanlar sayesinde Recep ümmüveledden doğma hür bir kişi olduğunu ispatlayabilmişti (KŞS, 25, s. 115b/2).

Zevcesinin cariyesini istilad eden kocaya örnek olacak bir başka dava daha vardır. Nasıl ki yukarıdaki iki örnekte görüldüğü üzere, zevce kendi cariyesinin kocasıyla birlikte olmasına izin verdiğinde durum meşru hale geliyor idiyse, burada da koca zevcesinin cariyesiyle birlikte olduktan sonra, zevce kendi rızasıyla –örneğin o cariyeyi kocasının başka bir kölesiyle takas ederek- anlaşırsa durum hukuki açıdan meşrulaşyordu. Örneği incelersek; Bayteke adlı kişi babasından bir cariyeye hususunda davacıydı. Bu cariyeye babasının bir seferden getirip daha küçükken annesine hibe ve teslim ettiği köle idi. Bu çocuk büyüdü ve bir genç kız oldu. Hatta üç çocuk dünyaya getirdi. Bu sırada Bayteke'nin annesi vefat etti. Bundan sonra Bayteke annesinin olan bu cariyeye ve üç çocuğunu sahiplenmişti. Daha doğrusu annesinden ona intikal etmişti; ancak babası onları almak istiyor ve kendisinin olduğunu söylüyordu. Bu durumu da şuna dayandırıyor: "Mezbure Mari nam cariyeyi hâl-i hayatında işbu Bayteke'nin validesi olan zevceme hibe ve teslim edip cariyeye-i merkume onun mülkü olduğu gerçek; lakin ben ol cariyeyi istilad ve istifraş etmişimdir, ol ecilden İvan nam bir çura ile cariyeye-i mezbureyi, mezbure zevcim bana mübadele eyleyip mezbure Mari nam cariyeye benim mülk-i müşteram olmuştur". Adamdan şahit istendiğinde şahidi olmadığını belirtmişti. Bu durumda üç evladiyla birlikte bu cariyeye Bayteke'nin merhum annesinin terekesinden sayılmış, dolayısıyla Bayte-

ke'ye kalmıştı (KŞS, 20, s. 56b/6). Babanın şahitleri olsaydı ve bu cariyenin onun olduğuna karar kılınsaydı da bizim açımızdan sonuç değişmeyecekti. Önemli olan husus, babanın mahkeme huzurunda, eşinin bu durum karşısında, bu cariyeye ile bir çurayı takas ettiğini söylemesi, bu ilişkinin bu takas haliyle meşru karşılandığının ortaya çıkmasıdır.

Genel bir sonuca varılacak olursa şunları söylemek mümkündür: Erkek efendi sadece kendi bekâr cariyesini istifraş (istilad) edebiliyordu. Ancak zevcelerinin cariyeleriyle cinsel münasebete girip zina suçuna bulaşan erkekler de vardı. Böyle durumlarda zevcelerinin izni olursa durum meşru hale dönüşebiliyordu. Tabii ki burada izinden kasıt artık o kadının o cariyeden vazgeçmesi anlamına geliyordu. Kendiliğinden hibe eder ya da kölesi karşılığında bir talebi olurdu. Bunların haricinde herhangi bir cariyeye böyle bir münasebet kurulduğunda durum zinaya yani suça dönüşüyordu. Bu gibi hallerde yukarıdaki Hüseyin bin Hasan ve Tataroğlu Ahmet Ağa örneklerinde görüldüğü üzere aile bağları kopuyor, ilişki kurulan cariyeye ve bu ilişkiden dünyaya gelen çocuk da hürriyet hakları açısından mağduriyet yaşıyordu.

Lady Montaqu, yine saray hanımları, beyleri ve cariyelerine ilişkin bahislerinin birinde şöyle diyordu:

Hanımlar cariyelerinin hakimidir, bunlar çok genç ve güzel olsalar bile eşler asla yan bakamazlar. Türkler'de şeriat dört kadınla evlenmeye izin veriyor, ama kibar erkekler bu izinden istifade etmiyorlar. Kadınlar ihanete asla tahammül etmezler....Tanıdığım kibarlar arasında, sadece defterdarın birkaç cariyesi var. Bunlar selamlığın bir kısmında oturuyorlar. Çünkü bir hanıma hizmet etmek üzere alınan cariyeler tamamen o hanımın hakimiyeti altına giriyorlar.. (Lady Montaqu, ss. 54-55)

Vakfedilen Köleler

Belgelerde vakfedilmiş kölelerle ilgili dört adet kayda rastlanılmıştır. Üç kayıta vakfedilen kölenin, değirmenle birlikte vakfedilen değirmenci kazak (köle) olduğu tespit edilmiştir. Hatta varsa ailesi ile ya da birlikte çalıştığı köle arkadaşlarıyla beraber vakfedildiği de gözlemlenmiştir. Burada maksat, değirmen işini bilen işin ehli insanların, aynı değirmenin faaliyetlerini devam ettirmesini sağlamaktır. Yukarıda esnaf çıraklığı yapan köleleri anlatırken de bir vesileyle bahsedilmiş olan vakıf kölelerine ve vakıflara bakılacak olursa şunları söylemek mümkündür:

İlk vakıf merhum Cennetmekan Kırım Giray Sultan Hazretleri ailesinden gelen merhume İsmihan'ın vasiyeti üzerine inşa edilecek olan bir türbe ve onun hemen yakınındaki bir mektep binasıdır. İsmihan Hatun inşa edilecek bu müesseselerden mektep için üç göz değirmenini, bir değirmenci kazağı zevcesi ve iki evladıyla birlikte vakfetmiştir. Vakfedilen bu mallar terekesinden ihraç edilecektir. Bu işlerle ilgilenen vekil aynı zamanda evkafın tevliyeti görevine de tayin edilmiştir. Böylece hem bir vakfın kuruluşuna hem de bu vakfa vakfedilmiş bir köle ve ailesine şahit olunmaktadır (KŞS, 4, s. 64a/3).

İkinci vakıf kaydı Hacı Can Abdullah'ın kendi köyünde kendisinin bina ettiği bir mescitle ilgilidir. Hastalandığı sırada, ölmeden önce, bir çayırını üzerinde değirmeni, kazağı ve cümle âlâtı ile bu mescide vakfetmiş ve kendi ifadesiyle şöyle demiştir: "...işbu hudut ile mahdut olan çayırı değirmeni ile ve kazağı ve cümle âlâtı ile karyede kendim bina ettiğim mescide vakf olsun..." Görüldüğü üzere vakfedilen çayır, üzerindeki değirmeni ve değirmene ait parçaları –ki köle de buna dahildir- ile dile getirilmiştir.

Hacı Can Abdullah'ın kızları Habibe, Fatma, Nurcihan, Fercihan ve Züleyha babalarının vefatından sonra bu işle ilgilenmişlerdir. Babalarının toplam mal varlığı 570 altın değerindedir. Vakfedilen bu çayır, üzerindeki değirmen, değirmenle ilgili aletler ve değirmenci kazağı ile toplam 300 altın yapmaktadır. Bunlar terekeden ihraç edilerek vakfedilmiştir. Babalarından kendilerine geriye 270 altın değerindeki mal varlığı kalmıştır (KŞS, 13, s. 59a/3, 59b/1).

Üçüncü vakıf da bir akarattır. Ancak belgede hangi vakfin akaratı olduğu noktasında bir işaret bulunmamaktadır. Çünkü vakfin kuruluşunu anlatan bir kayıt değil, bu akaratla ilgili açılmış bir davadır. Murat Mirza, Salgır'da olan üç göz değirmenini, değirmen yanında olan bahçe ve etrafında yer alan hudutları belli çayırılık yerini, Peder nam kazak, Kutlukız nam cariye, Kahraman nam düge ve Mahidevran nam kız olmak üzere dört kölesini de vakfedip mülkünden ihraç etmiştir. Aynı belgede bu sayılan mülkleri kasten şu ifade yer almaktadır: "*Arz-ı mahdud ile değirmen-i merkume cemian levazım ve levahıkıyla ..*" Burada değirmende yer alan kazan vs. alet edavat kastedildiği gibi, yukarıda adları geçen ve bir daha zikredilmeyen, değirmen işleriyle ilgili olarak istihdam edilmiş olan kölelerin hepsi kastedilmektedir (KŞS, 22, s. 75b/3).

Dördüncü kayıta Bahçesaray'ın varlıklı isimlerinden bir olan Hüseyin Gazi Ağa ibn Hacı Sübhan'ın vakıf malları bulunmaktadır. Hüseyin Gazi Ağa'nın çeşitli büyüklükte ve sayıda evleri, 12 göz değirmeni, 29 kölesi mevcuttur. Bu varlığa nazaran, Kırım aile yapısı göz önüne alındığında yedi erkek, bir kız çocuğu olmak üzere kabarık bir hane nüfusuna da sahiptir. Hüseyin Gazi Ağa'nın vefatındaki toplam mal varlığı 6472 esedi guruşa tekabül etmekte olup bunun 718 esedi guruşluk kısmını vakfetmiştir. Vefatından sonra bunlar vakf için terekesinden çıkarılmıştır. Bu mallar arasında köleler de mevcuttur. Vakfedilen mallar şunlardır: Üç göz değirmen ki bir kıta bahçesiyle ve mezradaki hissesiyle, değirmenci kazak, Kara İvan kazak, çoban, bir baytal, bir kuzulu koyun (KŞS, 26, s. 79a, 80a-b, 86b/3). Görüldüğü üzere değirmenlerini vakfederken değirmenci kazağını, koyunlarını vakfederken de çobanını onlarla birlikte vakfetmiştir.

Sonuç

Kırım Hanlığı bulunduğu bölge ve hanlığın dayandığı akın politikaları gereği zengin bir köle kaynağı konumunda olmuştur. Bu köleler başta başkent İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli noktalarına ihraç edildiği gibi hanlık içinde merkez Bahçesaray ile Karasubazar, Akmescit, Eski Kırım (Solhat), Gözleve, Şeyheli, Karakurt, Şirin, Ferahkirman (Or), Dibtarhan gibi diğer hanlık kazalarında istihdam da edilmiştir. Dolayısıyla köleler hanlık nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmuştur. Ancak İslam hukukunun köleliğe getirdiği düzenlemeler dahilinde kısa sürede azat edildikten sonra toplumdaki hürler sınıfına dahil edilmişlerdir. Belirli bir süre zarfında onların yerini akınlardan elde edilen yeni köleler almaktadır.

Kölelerin hanlık içinde istihdam edildiği alanlar Kırım'ı anlatan çeşitli kaynak eserler ve hanlığa ait şeriyye sicilleri incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elde edilen neticeler doğrultusunda hanlık kölelerinin tarım, hayvancılık, zanaat ve ticarete dayalı ekonomideki rolleri doğrultusunda çobanlık, yılkıcılık, tarla işçiliği, bağda, bahçede, bostanda çalışma, çeşitli esnaf çıraklıkları, ticari işler, ev hizmetçiliği, çocuk bakıcılığı alanlarında istihdam edildikleri tespit edilmiştir. Ayrıca hanlığın sosyal politikalarından olan vakıf müessesesi içinde yer alarak özellikle değirmenci kölelerin değirmenle birlikte vakfedilmesi örneklerine rastlanılmıştır. Ümmüveledlik ise o günün dünyasında köle hukuku bağlamında normal karşılanan bir durumdur ve bu sayede kadın kölelere hürriyetin yolu açıldığı gibi bu köle kadınlardan doğan çocuklar da doğuştan özgür olarak kabul edilmişlerdir.

Hanlık istihdam ettiği köleler sayesinde hem sosyal ve ekonomik hayatın çeşitli alanlarında gerekli insan gücü ihtiyacını karşılamış hem de bu kölelere hürriyetlerini elde ettiklerinde, hayatlarının kalan kısmında, uzmanlaştıkları alanlarda kolaylıkla yaşamlarını idame ettirebilecekleri ortamları doğurmuştur. Örneğin bir zamanlar köle olarak çalışan bir habbaz çırağı ustalaştıktan sonra kendi ekmekçi dükkânını açabilmiş ya da ustalık gerektiren değirmencilik işi nesilden nesile aktarılabilmiştir.

Extended Abstract

The Crimean Khanate, which is located on the northern coast of the Black Sea in Eastern Europe, was a vassal state of the Ottoman Empire throughout the 15th and 18th centuries. The Crimean Khanate was an important source of slaves for the Ottoman Empire. Because, the Crimean Khanate was the gathering place of slaves of Russian, Ukrainian, Bosniak, Polish, Austrian, Hungarian, Georgian and Circassian origin. However, The Crimeans frequently mounted raids into the Danubian principalities, Poland-Lithuania, and Muscovy to enslave people. Thus, they captured many slaves as a result of various raids and exported these slaves to the important port cities of the Ottoman Empire, in particular, Istanbul. The Crimean Khanate also for its social and economic order. employed these slaves in its cities such as Şeyheli, Karakurt, Şirin, Ferahkırman (Or) and Dibtarhan. At this point, this study deals with the areas where slaves were employed in the Crimean Khanate based on 17th-century historical sources, in particular, the court records (*kadı sicilleri*) of the second half of the 17th century. This study examines examples of cases related to slaves in the court records and various inheritance registers (*tereke kayıtları*). These court records contain invaluable material on this subject.

The court records are among the most important sources available for the social, economic and cultural history of the Crimean Khanate. Because, it can be said that the previous studies on the Crimean Khanate were mostly dependent on traveler notes, ambassador reports or various memories. The court records were started to use for the first time as a historical sources in 1996. Thus, this court records made a great contribution to the historical studies. This study tries to reveal the role of the slaves in social and economic life, in the Crimea of the 17th century. Even though slaves were a commodity legally, this study focuses on human side and daily life of slaves based on the court records.

The sources such as the notes of travelers who had been in Crimea for various purposes, articles and books also were used in this study. The most important of these travelers are Martin Bronevsky, Evliya Çelebi, and Baron de Tott. Bronevsky was sent twice as an ambassador to the Crimea by the king of Poland in 1578. Bronevsky lived nine months in the Crimean Khanate and he reported to the king all that he had seen and heard in that process. Evliya Çelebi is one of the most celebrated Ottoman travelers, who journeyed for more than 40 years throughout the territories of the Ottoman Empire and adjacent lands. He had been in Crimea 12 times between 1641-1657 years. He gives detailed information with her unique witty style about the Crimean cities, where he stayed for months. Baron de Tott, who had been in the khanate as consul of the French government in the 18th century (1767-1769), also gives significant information about the Crimean Khanate. In particular, because he participated as an observer in the winter attack launched by the khanate on Ukraine in 1769, he gives significant information about the. army structure, combat technique and prisoners of this war.

To conclude, slaves were employed in various fields based on their sexualities and abilities. In line with the *Crimean Khanate's* economic policy based on agriculture and animal husbandry, slaves were employed in the fields of the shepherd, commercial affairs, housekeeping and childcare. They also worked in gardens, farms and mills.

There were many craftsmen and merchants the Crimean Khanate. Artisans and manufacturers employed slaves to produce quality products and train qualified workers. Slave labor had more advantages than free labor. Since slaves were not free, they had to follow their master's instructions more carefully than a free apprentice. At the same time, the slaves' owners generally made a "liberation agreement (*mükâtebe*)" with these slaves. After the slaves were freed, they also had the opportunity and skill to start their own businesses. This situation mo-

tivated slaves, and thus slave labor became more productive than the free labor. Also, Islam's approach to slavery added the idea that freedom was the natural state of affairs for human beings and in line with this it limited the opportunities to enslave people, commended the freeing of slaves and regulated the way slaves. Therefore, many “liberation agreement (*mükâtebe*)” were determined among records. These slaves worked in jobs such as barber, furrier, shoemaker, miller, storekeeper, paddler, bath attendant and iron Smith.

In addition, slaves took part in the foundation (*waqf*) institution which is one of the khanate's social policies. In particular, many examples of donating of miller slaves with the mill were determined in the documents. Slave owners in *the* Crimean Khanate could even have children from their concubine (*cariye*). The documents show that certain rights of concubines and of their children were to some extent protected in the framework of Islamic law. In the Ottoman Empire, if a concubine has a child from her master she assumed the title “*mother of the child (ümmü'l-veled)*”. And this child even though born of a concubine, was considered free. As a result of the giving the birth to the child, the mother would gain her freedom after the death of her master, instead of becoming property of her master's successors. On the other hand, childless and unfreed slaves and concubines would be inherited like other property.

In short, the Crimean Khanate was largely dependent on slave labor in order to meet the need for the workforce and increase the profits of enterprises. Therefore, for the Crimean Khanate slavery was a means of great monetary gain and an element of important economic activity. However, slaves could become a party of the Crimean society in the aftermath of their emancipation, the nature of their new status presents a new sociological issue..

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

KSSŞ: Kırım Hanlığı Şerhiye Sicilleri, Cilt/Defter No: 3a, 3b, 4, 8, 9, 10, 13, 15, 16, 21, 22, 25, 33, 47, Mikrofilm, İsmail Gaspıralı Kütüphanesi: Simferopol-Kırım.

Kaynak Eserler

Bronevskiy, M. (1970). *Kırım*. (K. Ortaylı, Çev.) Ankara: Ege Matbaası Yayınları.

Evlia Çelebi. (2003). *Evlia Çelebi seyahatnamesi*, VII-VIII. (Y. Dağlı-S. A. Kahraman-R. Dankoff, Haz.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İbn Battûta Tancî. (2004). *İbn Battûta seyahatnâmesi*, I. (A. S. Aykut, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Montagu, M. (Tarihsiz). *Türkiye mektupları (1717-1718)*. (A. Kurutluoğlu, Çev.) İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.

Tott, B. (1976). *Türkler ve Tatarlara dâir hâtıralar*. (M. R. Uzmen, Çev.) [İstanbul]: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.

Araştırma ve İncelemeler

Aydın, M. A., Hamidullah, M. & Engin, N. (2003). Köle. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27, 237-248.

Bıyık, Ö. (2007). *Osmanlı yönetiminde Kırım (1600-1774)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.

Cohen, A. (2003). *Osmanlı Kudüs'ünde loncalar*. (N. Elhüseyni-Z. Kurşun, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Çelik, D. (2011). *67 A 90 nolu ve 1017-1022 (1608-1613) tarihli Kırım Hanlığı kadiasker defteri (tahlil ve transkripsiyon)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Erdem, Y. H. (2013). *Osmanlıda köleliğin sonu 1800-1909*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*. (E. B. Özbilen, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Güneş Yağcı, Z. (2006, Kış). 16. yüzyılda Kırım'da köle ticareti. *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 8, 12-30.
- Kal'a, A. (2003). Lonca. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27, 211-212.
- Kavak, N. (2008). *Kırım'ın Karasu kazası 1683-1744 (şerhiye sicillerine göre)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Özdem, Z. (2010). *Kırım Karasubazar'da sosyo-ekonomik hayat (17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı tarih lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- Şen, Ö. (2007). *Osmanlı'da köle olmak*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ülküsal, M. (1980). *Kırım Türk-Tatarları (dünü-bugünü-yarını)*. İstanbul: Baha Matbaası Yayınları.
- Yaşa, F. (2014). *67 A 90 numaralı (dördüncü cilt), 1061-1062 tarihli kadiasker defterine göre Kırım'da sosyal ve ekonomik hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Ze'evi, D. (2000). *Kudüs 17. yüzyılda bir Osmanlı sancağında toplum ve ekonomi*. (S. Çağlayan, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.